

Het Betwiste Land

migratie
klimaatverandering
voedselonzekerheid
inclusief landschap
landschapsherstel

Verslag van het congres

Op 6 oktober 2016 hielden de Werkgemeenschap Landschapsonderzoek (WLO) en de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (NVTL) het congres *Het Betwiste Land*. Aanleiding was het afscheid van Matthijs Schouten als voorzitter van de WLO, een functie die hij bijna tien jaar heeft vervuld. Beide organisaties willen vaker maatschappelijke uitdagingen oppakken, waarbij hun kennis en ervaring een rol kan spelen. Migratie is zo'n uitdaging, maar wordt nog nauwelijks opgepakt door landschapsonderzoekers en -architecten.

Als student landschapsarchitectuur heeft Robert Kruijt zijn masterproject gedaan in het vluchtelingenkamp Zaatari in Jordanië, waar in 2013 120.000 vluchtelingen, vooral Syrische, op 530 hectare verbleven. Er waren grote milieuproblemen o.a. door de open afvoer van afvalwater. Het kamp was opgebouwd volgens het UNHCR-handboek voor noodsituaties. Dat voorziet in tenten en andere voorzieningen gericht op een tijdelijk verblijf, maar voor veel vluchtelingen duurt dat tijdelijke inmiddels heel lang, gemiddeld zeventien jaar. Samen met de bewoners heeft Kruijt, via een participatieve en transformatieve ontwerpmethod, het waterbeheer verbeterd. Het grijze water wordt opgevangen in gravelputten en het uitstromende gereinigde water wordt gebruikt voor bewatering van moestuinen en bomen (zie foto Robert Kruijt). Die oplossing zou ook een positieve invloed kunnen hebben op de omgeving van het kamp. Kruijt heeft voorgesteld om het UNHCR-handboek aan te passen, zodat bij de ontwikkeling van een vluchtelingenkamp rekening gehouden wordt met de mogelijkheden van het landschap en de bewoners van zo'n kamp zelf dat landschap in gebruik kunnen nemen.

Het verhaal van Kruijt illustreert wat een landschapsarchitect kan bijdragen aan het oplossen van een concreet probleem van vluchtelingen. Het congres was bedoeld om dit soort initiatieven te stimuleren, niet alleen op lokaal niveau maar ook op landschapsschaal. Er waren

bijna 180 deelnemers, onder wie veel studenten landschapsarchitectuur. De sfeer was enthousiast en energiek.

Het betwiste land

Ieder landschap is het resultaat van onderhandelingen over tegenstrijdige belangen, ieder landschap is betwist. Grootschalige migratie is vaak het gevolg van maatschappelijke conflicten of landdegradatie en kan ook weer aanleiding zijn tot conflicten over landinrichting en -gebruik. Klimaatverandering is één van de oorzaken van landdegradatie en de voedselonzekerheid die daar mogelijk uit voort komt. Welke bijdrage kan landschapsontwikkeling leveren aan het voorkomen of beperken van conflicten? Een goed vormgegeven landschap kan leiden tot breed gedragen oplossingen voor nieuwe gebruiksvormen. Omgekeerd is een landschap zonder mensen die zich er mee verbonden voelen geen levend landschap. Zo'n landschap kan aanleiding zijn tot ontworteling en conflict. Een duurzaam vormgegeven landschap vraagt om het delen van waarnemingen en verhalen, om dialoog over toekomstbeelden, om gezamenlijke plannen en ontwerpen, en om betrokkenheid bij inrichting, gebruik en beheer. Tijdens het congres wilden WLO en NVTL deze thema's verkennen en een agenda opstellen voor onderzoek, ontwerp en actie (zie kader aan het eind van dit artikel).

Dr. J.N.M. (Jos) Dekker
hoofdredacteur LANDSCHAP
hoofdredacteur@land-
schap.nl

Ir. N.F.C. (Niek) Hazendonk
Commissie Internationaal
NVTL

Dr. A.J.F.M. (Sander) van Opstal
secretaris WLO

Foto **Theo van der Sluis** het middagprogramma van Het Betwiste Land was gevuld met zes workshops waarin ideeën zijn ontwikkeld voor de actieagenda waarmee WLO en NVTL door willen gaan.

Migratie

Volgens Bram van Ojik, migratiegezant van het ministerie van Buitenlandse Zaken, zijn er 65 miljoen vluchtelingen, binnen en buiten eigen land. Een mondiaal probleem, vooral voor landen die toch al kwetsbaar zijn. Nederland wil volgens hem geen einde maken aan migratie, die is van alle tijden, maar deze vooral beter reguleren en mensen helpen een beter bestaan op te bouwen in hun eigen land of regio.

Migratie als gevolg van (sluipende) rampen werd uitgebreid geanalyseerd door George Frerks, hoogleraar Conflictstudies van Universiteit Utrecht. Sinds 2008 zijn circa 26 miljoen mensen op de vlucht voor klimaatverandering of natuurrampen. Deze kunnen in conflictlanden sociale spanningen en concurrentie om natuurlijke hulpbronnen vergroten en gewapende conflicten versnellen. Het is wel bekend, maar toch steeds weer opmerkelijk dat van de 65 miljoen mensen op de vlucht door geweld slechts 6% wordt opgevangen in de EU, zo'n vier miljoen op een bevolking van 500 miljoen. De rest blijft in eigen land of wordt in de regio opgevangen. Een belangrijke vraag voor Frerks is waarom mensen niet vluchten, maar blijven. Dat is volgens hem nog veel te weinig onderzocht. Belangrijke factoren

daarvoor zijn ontwikkeling, balans, perspectief en toekomst. Oorlogen, slecht bestuur, economie, landdegradatie of andere ecologische veranderingen zijn redenen om te migreren. Maar ecologische rampen zijn volgens het Vluchtelingenverdrag geen grond voor erkenning. Kwetsbaarheid van landen is voor Frerks een belangrijk probleem. Risico (R) op rampen is een samenspel van dreiging (H), kwetsbaarheid (V) en capaciteit (C), ofwel $R = H + V/C$. Frerks heeft veel kritiek op het rampenbeleid en de hulpverlening en stelde een scala van oplossingsrichtingen voor, zoals reductie van de dreiging van natuurlijke gevaren, vermindering van kwetsbaarheid (fysiek en sociaal), opbouw van lokale capaciteit (om op noodsituaties te reageren) en versterking van *resource regime governance*, noodhulp en structurele ontwikkelingssamenwerking. En voor hier: geen demonisering van vluchtelingen, maar rehumanisering, geen uitsluiting maar insluiting en internationalisme. Landschapsontwikkeling was voor hem geen expliciet onderwerp, maar de relevantie daarvan voor bijvoorbeeld de reductie van natuurlijke gevaren, vermindering van kwetsbaarheid en structurele ontwikkelingssamenwerking moge duidelijk zijn.

Foto Robert Kruijt Rightful landscape

Klimaatverandering

Kwetsbaarheid was ook voor Rik Leemans, hoogleraar Environmental Systems Analysis (Wageningen University & Research) de rode draad in zijn verhaal over het klimaatprobleem. Hij heeft kaarten gemaakt van de kwetsbaarheid van landbouw, bosbouw, water en biodiversiteit in Europa. Zo verwacht men grotere droogtes, naast extreme wateroverlast. Kwetsbaarheid is het resultaat van blootstelling, gevoeligheid en adaptief vermogen. Zwakke en arme landen hebben weinig adaptief vermogen en zijn dus kwetsbaar voor onder meer klimaatverandering. En de hotspots van klimaatverandering vallen juist samen met die kwetsbare landen. De droogte van de afgelopen 15 jaar in het Midden-Oosten is de ergste van de laatste 500 jaar. Leemans ziet een verband tussen klimaatverandering en droogte en de burgeroorlog en migratie in Syrië. Omdat het regiem van Assad het droogteprobleem niet aanpakte, is de boerenbevolking naar de steden getrokken. Dit was een van de aanleidingen van de burgeroorlog en de massale vluchtelingenstroom uit Syrië.

Leemans, betrokken bij het IPCC, schetste het probleem van klimaatverandering en de rol van IPCC en VN tot 'Parijs' aan toe. 2016 wordt het warmste jaar in de afgelopen 137 jaar en daarvoor was 2015 dat al. Gaan we door met de huidige uitstoot, dan hebben we nog een kleine 40 jaar, voordat de gemiddelde mondiale temperatuur is gestegen tot 2 graden boven het pre-industriële niveau. Het doel van 'Parijs' is om de temperatuur maximaal 2 graden te laten stijgen en indien mogelijk niet meer dan 1,5 graad. Hoe verdelen we de lasten van de beperking van de CO₂-emissie tussen landen, individuen en generaties? Ook bij die beperkte temperatuurstijging zullen zich nog belangrijke effecten voordoen. Nederland moet volgens hem ambitieuzer worden.

Voedselonzekerheid

Klimaatverandering is niet de enige oorzaak van migratie. Henk Breman, AgroBioAfrica, heeft veel ervaring met landbouw in sub-Sahara Afrika. Afrika is hét continent van de voedselonzekerheid. In de Sahel is niet zozeer meteorologische droogte als wel schijnbare droogte door tekort aan mineralen in de bodem (bodemarmoede) de oorzaak van voedselonzekerheid en daardoor mede oorzaak van migratie. Andere oorzaken zijn overbevolking en *land grabbing* die tegenstellingen tussen veehouders en akkerbouwers en tussen islam en christendom doen ontstaan. Deze aspecten krijgen te weinig aandacht in de Nederlandse ontwikkelingshulp volgens Breman. Toegankelijk maken van kunstmest zou effectiever zijn dan irrigatie. Irrigatieprojecten, een belangrijk exportproduct van Nederland, zijn in de Sahel geen garantie voor voedselzekerheid. Bovendien vraagt geïrrigeerde akkerbouw daar tien tot twintig maal hogere ontwik-

Foto Theo van der Sluis
v.l.n.r. Frerks, Leemans,
Breman en Geuze

kelingskosten en investeringen per hectare dan regenwaterafhankelijke akkerbouw. De kosten-batenverhouding van de ontwikkeling van regenwaterafhankelijke akkerbouw is veel interessanter dan die van irrigatie volgens Breman. De vraag is waar en wanneer irrigatie een noodzakelijk kwaad is.

Breman pleit voor een geïntegreerd bodemvruchtbaarheidsbeheer en een verstandshuwelijk tussen de gangbare en biologische landbouw, zowel hier als daar. De gangbare landbouw zou zorg voor de bodem serieuzer moeten nemen en de biologische landbouw zou kunstmest moeten accepteren. Biologische landbouw in de huidige vorm vraagt volgens hem om een grotere oppervlakte land dan gangbare landbouw. Welke landschap-

pen moeten dan opgeofferd worden? Het maakt biologische landbouw ongeschikt voor een duurzame voeding van de wereldbevolking. Maar de aandacht die het geeft aan lokale voedselproductie en -voorziening is te prefereren boven de voortgaande mondialisering en industrialisatie van de gangbare landbouw. Toch zal overbevolking in regio's met lage draagkracht voedselimport blijvend nodig maken. Voedsel kan het best geproduceerd worden in hoog productieve regio's volgens Breman.

Ontworteling

Adriaan Geuze, directeur van West 8 Urban Design & Landscape Architecture en bijzonder hoogleraar landschapsarchitectuur (Wageningen University & Research) sprak over ontworteling. Hij stelde dat de beeldtaal van TV, internet, de stad en ook het eigentijdse landschap naar hetzelfde neigt. De bovenliggende opvatting over natuurontwikkeling en landbouw is functiescheiding en rigide aanpassing van het landschap aan één doelstelling. Beide tendensen maken dat mensen het landschap van hun jeugd, het cultuurlandschap van hun herinnering, verliezen. Dit soort processen van heftige en grootschalige metamorfose of landschapsvernietiging zijn zichtbaar in China, Indonesië, Zuid-Amerika en Nederland en leiden tot mentale ontworteling.

In de Biesbosch resulteerde het programma 'Ruimte voor de Rivier' enerzijds in een grootschalige onteigening en totale omvorming van polderland tot een uitgestrekt open watergebied met natuurfunctie en hekken er om heen. Anderzijds werd in een ander deel, de Noordwaard, juist een landschap met kreken, overlooptijken en landbouw ontwikkeld. De Noordwaard, waaraan West 8 ontwierp, is een schoolvoorbeeld van een inclusief landschap, waarin waarden van het oude cultuurlandschap, boerengebruik, boerderijen en woningen op terpen, akkerbouw, extensieve veehouderij, natuur en hydrologie

Figuur 1 4 returns, 3 zones, 20 years (Commonland)

20

A long-term approach is important as it takes approximately 20 years – or one generation – to restore a landscape

samen zijn gebracht. Waar het resultaat van beide benaderingen naast elkaar zichtbaar is, is duidelijk dat de inclusieve benadering de toekomst heeft.

De vraag of dat landschap ook geschikt is voor vluchtelingen en andere migranten om zich hier thuis te voelen werd echter niet gesteld en ook niet beantwoord.

Landschapsherstel en -ontwikkeling

Hoe kan het landschap ingezet kan worden om de problemen van migratie en dergelijke te voorkomen of te beperken?

Willem Ferwerda zag de oplossing in landschapsherstel. Volgens hem wordt dit de eeuw van de ecosysteemherstelindustrie. In 2013 richtte hij Commonland op dat zich richt op grootschalige investeringen in landschapsherstel, niet alleen ten behoeve van de natuur, maar ook voor boeren en anderen die van het landschap afhankelijk zijn. Mondiaal zou zo'n 1,5 miljard hectare in aanmerking komen voor landschapsherstel waarbij boomaanplant gecombineerd wordt met natuurinclusieve vormen van landgebruik. Daarvoor heeft Ferwerda een taal en methode ontwikkeld, waarmee natuurbeschermers, landgebruikers en financiers kunnen samenwerken. In zijn taal leidt landdegradatie tot vier verliezen: biodiversiteit, banen, economische activiteiten en zingeving. Restauratie van land levert daarentegen vier returns op: inspiratie, sociaal, ecologisch en financieel kapitaal. Ferwerda heeft een globaal model ontwikkeld waarin een te herstellen gebied in drie zones, een natuurlijke, gemengde (*agroforestry*) en economische zone, wordt ontwikkeld. Voor herstel is circa 20 jaar nodig, omdat dat financieel haalbaar en ecologisch net mogelijk is (zie figuur 1). Er lopen inmiddels drie grote projecten (>500.000 ha), in Australië, Zuid-Afrika en Spanje. In Nederland is op verzoek van het ministerie van EZ begonnen met een scoutingsfase.

Irene van Lippe-Biesterveld, Stichting NatuurCollege, benadrukte het belang van verbinden, niet alleen van mensen onderling, maar vooral ook van mens en natuur en niet alleen in algemene zin, maar ook persoonlijk. Samenwerking en verbinding was ook de rode draad in de opening van het congres door Jelle Bennema, waarnemend voorzitter van de NVTL.

De ziel van het landschap

In zijn afscheidsrede benadrukte Matthijs Schouten (Staatsbosbeheer en Wageningen University & Research) de belangrijke rol van Nederland bij de ontwikkeling van de landschapsecologie, een interdisciplinaire wetenschap. De WLO heeft daar een steentje aan bijgedragen onder meer met de aanstelling van een vijftal bijzondere hoogleraren, de organisatie van conferenties en debatten, werkgroepen en het blad LANDSCHAP. Die bijdrage is zeer succesvol geweest, maar momenteel is het met de academische inbedding van het vakgebied slecht gesteld. Hoogleraren gaan met pensioen en worden opgevolgd door specialisten. Door het ontbreken van interdisciplinaire tijdschriften is publiceren een probleem, waardoor het vakgebied versnipperd is geraakt. Toch is er alle reden om landschappen interdisciplinair te blijven benaderen. In het perspectief van de WLO heeft de landschapsecologie zich verbreed tot landschapsonderzoek. In de naam van de Werkgemeenschap Landschapsonderzoek is dat verankerd en ook het tijdschrift LANDSCHAP publiceert een scala aan wetenschappelijke studies met een veel breder perspectief dan alleen landschapsecologie.

Het belang van die brede benadering illustreerde Schouten aan de hand van de Burren (Ierland), waar hij al decennia studenten opleidt. De Burren is een karstlandschap, vruchtbaar en met een rijke biodiversiteit. Het is niet alleen een ecologisch landschap van bodem,

Foto Theo van der Sluis Irene van Lippe-Biesterveld

water, planten en dieren. Het is veel meer. Het heeft verschillende lagen. Het is ook een *culture scape*, een *mind scape*, een *etnoscape* en een *social scape*. De Burren heeft een rijke cultuurhistorie. Mensen zien en beleven het op hun eigen wijze. Het geeft hun een *sense of place* en daarmee een *sense of self*. Mensen wonen en werken er en geven het landschap daarmee vorm en waarde.

Maar er zijn ook gedegradeerde landschappen die (veel van) hun waarde hebben verloren. Het zijn *no-place-landschappen* geworden. Ze roepen een gevoel van verlies op, de plek is verloren gegaan en daarmee de identiteit. Mensen voelen zich er machteloos en worden kwetsbaar voor populisme.

De Burren is sterk veranderd door het gemeenschappelijke Europese landbouwbeleid. De landbouw is er grootschaliger en intensiever geworden. Veel van de rijke weiden zijn verdwenen. Maar boeren en wetenschappers hebben zich er verenigd om dat rijke landschap te herstellen.

Een goed debat over landschap is cruciaal voor het debat over de toekomst van de EU, volgens Schouten. Landschap is onze bestaansgrond. Als we daar zorgvuldig mee omgaan kan het mensen *empoweren*, het gevoel geven dat ze hun omgeving weer in eigen hand hebben. Daarvoor zijn verbinding en inclusiviteit belangrijk, zoals in dit congres door verschillende sprekers is benadrukt. Ferwerda zei: versterking van de bodem is versterking van de ziel. Of nog sterker, *restoring the soil is restoring the soul*. Landschap is ook een *heart and soul space*.

Hoe nu verder?

Het land(schap) is vaak het strijdtoneel van ernstige maatschappelijke problemen veroorzaakt door klimaatverandering, voedselonzeekerheid, ontworteling en migratie. 'Het Betwiste Land' is meer dan een pakkende naam voor een congres, het bestaat echt. De congresor-

ganisatoren, WLO en NVTL, hebben veel kennis, kunde en ervaring in huis om een bijdrage te leveren aan het voorkomen en oplossen van genoemde problemen en willen die bijdrage de komende jaren ook leveren door onderzoek te stimuleren, kennis bijeen te brengen, adviezen te verstrekken aan beleid, ngo's en bedrijven, en door kennis, kunde en ervaring praktisch in te zetten in landschapsplanning en -ontwikkeling. De uitgangspunten van dit streven en mogelijkheden om ze te realiseren staan opgesomd in de agenda uit het kader hiernaast. Deze agenda kan en zal verder aangevuld worden. WLO en NVTL zullen er mee aan de slag gaan en andere organisaties kunnen zich op hun eigen wijze inzetten. Meer informatie, waaronder programma en presentaties van Het Betwiste Land, is te vinden op landschap.nl en nvtl.nl

WLO/NVTL-agenda landschap en conflicten

1. Landschap met zijn cultuur en historie is onderdeel van ons gevoel van thuis zijn. Kennis daarvan kan de waardering vergroten. Behoud van karakteristieke elementen is belangrijk en kan ontworteling voorkomen.
Mogelijke bijdragen: gebruik van lokale kennis, co-creatie van kennis, participatie van bewoners en gebruikers bij landontwikkeling of uitwisseling van beelden van en ervaringen met landschapsbeleving en -beheer.
2. Landschap is een emissiebron van broeikasgasen, maar kan deze ook opnemen. Gericht beheer en natuurontwikkeling kunnen helpen de emissies te beperken, de opnamecapaciteit te vergroten en zo klimaatverandering te beperken.
Mogelijke bijdragen: behoud en ontwikkeling van bossen en andere natuurgebieden, *building-with-nature*, watermanagement.
3. Land(schap) is een belangrijke productiefactor in de voedselproductie wereldwijd. Zorgvuldig beheer en landontwikkeling kunnen helpen landdegradatie te voorkomen of te beperken en de productiviteit te verhogen zonder andere landschapsdiensten te schaden.
Mogelijke bijdragen: ontwikkeling van gemeenschapslandbouw, stadslandbouw, slimme klimaatbestendige landbouw en kringloopssystemen.
4. Ontwikkeling van andere landschapsdiensten (ecosysteemdiensten) dan voedselproductie kan helpen de bestaanszekerheid te verhogen.
Mogelijke bijdragen: creëren van biotopen voor nuttige insecten in de omgeving van landbouwgebieden, betere benutting van eco-systeemdiensten, behoud van biodiversiteit als natuurlijk kapitaal.
5. Een vruchtbaar en vertrouwd landschap met voldoende werkgelegenheid kan helpen conflicten om land te voorkomen of te beperken en daarmee een aanleiding tot migratie wegemen. Mogelijke bijdragen: ondersteuning van gemeenschapsvorming en andere activiteiten eerder genoemd.
6. Een gericht ontwikkeld landschap kan ook helpen migranten een plek te geven voor een nieuwe toekomst. Mogelijke bijdrage: betrekken migranten bij landschapsontwikkeling en -beheer.
7. In concrete landschappen komen de problemen van klimaatverandering, voedselonzekerheid, ontworteling en migratie vaak samen. Integratie van verschillende disciplines en van onderzoek, ontwikkeling en planvorming kunnen effectiviteit en efficiëntie van de aanpak van die problemen versterken. Landschapsdeskundigen zijn bij uitstek ervaren in een dergelijke geïntegreerde aanpak.
Mogelijke bijdragen: landschapsregeneratie en Commonland-aanpak.
8. In Nederland en elders is al veel kennis, kunde en ervaring ontwikkeld die kan worden ingezet bij het voorkomen van degradatie van landschappen, bij ontwikkeling en vormgeving, en bij aanpassing aan nieuwe opgaven. Die kennis, kunde en ervaring moeten versterkt worden, hier en elders.
Mogelijke bijdragen: instelling van leerstoelen,

Foto **Theo van der Sluis** Muhemed Shereef (saz en zang) en Mhamad Alissa (ud), beiden afkomstig uit Syrië, verzorgden een muzikaal intermezzo.

kennispunten of ateliers, organiseren van internationale summerschools en van trainingsprogramma's in emigratielanden, opzetten van een NWO-onderzoeksprogramma, inzet van ontwerpend onderzoek bij het vinden van oplossingen daar en hier op verschillende schaalniveaus.

9. Inzet van kennis, kunde en ervaring is niet voldoende om de genoemde problemen aan te pakken. Geïntegreerd beleid op mondiaal, Europees en nationaal niveau zal nodig zijn.
Mogelijke bijdrage: kennis en ervaring inzetten om een dergelijk beleid te onderbouwen.